

ОРДИНАРНЕ (ЗВИЧАЙНЕ) ЦЕРКОВНЕ СУДОЧИНСТВО В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В СЕРЕДНІ ВІКИ

САВЧЕНКО Денис Олександрович - аспірант кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового інституту права Державного податкового університету

ORCID ID 0009-0006-3064-9400

УДК 348

DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2024.3.17>

У цій статті досліджено закономірності і особливості розвитку церковного судочинства в Західній Європі у Середні віки. З'ясовано, що судова функція єпископів християнської церкви отримала офіційне визнання імператорською владою Риму у IV столітті, а крах римської системи світської влади на Заході сприяв посиленню значення арбітражної функції єпископів у вирішенні суперечок. Виявлено, що хоча певні типи справ (наприклад, шлюб) вважалися більш відповідними для компетенції церковної юрисдикції, різниця між світськими та церковними судовими справами була досить розмитою. Зазначено, що розвиток романо-канонічної процедури в XII столітті надав можливість відновити і закріпити позиції церковної юрисдикції. Проаналізовано хід і наслідки процесу поступової професіоналізації церковного судочинства. Підкреслено, що перші професійні церковні суди («офіціаліте») відокремлені від ієрархічної судової структури Церкви (суд архідякона – суд єпископа – суд архієпископа – папський суд), які проводили регулярні засідання, з'явилися наприкінці XII та на початку XIII сторіччя. Зазначено, що протягом Середніх віків церковні трибунали були створені майже в усіх західноєвропейських діоцезах. Реєстри церковних судів дозволяють отримати уявлення про їх організацію і практику роботи, але потребують подальшого детального вивчення. Зроблено висновки, що, по-перше, ординарна церковна юрисдикція від часів пізньої Античності зазнала суттєвих змін насамперед завдяки розвитку канонічного права і розробці романо-канонічної

процедури; по-друге, професіоналізація церковного судочинства призвела до появи протягом Середньовіччя чіткої кількарівневої судової системи Церкви: офіціаліте були встановлені в переважній більшості європейських діоцезів; по-третє, реєстри церковних судів дозволили охарактеризувати їх організацію і практику роботи, окреслити категорії розглянутих справ, витрати і надходження, у тому числі від судових штрафів, категорії службовців тощо; по-четверте, ординарна церковна юрисдикція мала територіальну компетенцію і в багатьох випадках була більш привабливою порівняно зі світською.

Ключові слова: канонічне право, церковне судочинство, єпископське (ординарне) судочинство, офіціаліте, офіціал, Середні віки.

Постановка проблеми

Церковне право сформувалося і представлено в правових системах країн християнського світу, не зважаючи навіть на відокремлення держави від церкви і церкви від держави. Вироблення науково обґрунтованої парадигми розуміння генези, сутності і змісту історико-правових і інституційних (становлення та розвитку церковного судочинства зокрема) явищ є однією з пріоритетних задач сучасної науки і викликає в останні десятиліття чималий дослідницький інтерес. Церковна юстиція стала самостійною ланкою в системі державного судочинства за часів пізньої Римської імперії. Практика діяльності християнських церковних судів відзначалася публічністю, гласністю,

усністю провадження, фіксацією прийнятих рішень, використанням професійних представників сторін. Характерними рисами церковного судового процесу були 1) добровільне звернення до арбітражу церковних суддів; 2) компромісність і намагання вирішення конфлікту за допомогою досудової домовленості; 3) добровільність у виконанні судових рішень. Структура церковного судоустрою базувалась на функціонуванні триланкової ієрархічної ординарної системи правосуддя, підпорядкованого римським папам, як вищій судовій інстанції.

Стан дослідження проблеми

Цікавими для нашого дослідження виявились роботи Р. Гельмгольца, Ч. Донах'ю, І. Мацелюх, М. Мацелика, В. Санжарова, А. Шевченка та інших. Р. Гельмгольц розглядав церковну юрисдикцію в контексті середньовічної англійської правової системи [1, с. 344–391]. Ч. Донах'ю присвятив свої дослідження канонічній судовій процедурі і церковним судам як таким [1, с. 74–124, 247–299]; разом з С. Макдугалл він розглянув особливості функціонування пізньосередньовічних церковних судів у континентальній Західній Європі [113, с. 300–343]. І. Мацелюх системно дослідила інституційну природу церковної організації, її структурні підрозділи (які, зокрема, виконували судові функції), проаналізувала організаційно-правові засади становлення церковного судочинства, розглянула практику функціонування церковних судів, надала стратифікацію церковних правопорушень та видів покарань за їх вчинення у Візантійській імперії, Руській державі, Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій [2; 3]. М. Мацелик, В. Санжаров, Г. Санжарова вивчали розвиток вищої ланки церковного судочинства (Римської Роти, Апостольської Пенітенціарії) [4, с. 37–43; 5, с. 49–52], А. Шевченко на англійському матеріалі дослідив особливості організації і функціонування низової місцевої ланки церковного судочинства в Середні віки [6, с. 29–37]. Також дослідницький інтерес викликають проблеми цивільного та кримінального процесів в середньовічному судочинстві Церкви [7, с. 9–20; 8, с. 51–55]. У сучасній Україні без-

умовно з'явилися окремі роботи, у яких досліджуються інститути церковного права, його джерела, церковна юрисдикція, однак треба визнати, що системні напрацювання, порівняльно-типологічні розвідки, зокрема в царині церковного судочинства, донині відсутні.

Мета і завдання дослідження

Метою роботи є дослідити закономірності і особливості розвитку церковного судочинства в Західній Європі в Середні віки. Відповідно до мети можна визначити такі завдання статті:

1. Визначити сутність, джерела і шляхи походження ординарної церковної юрисдикції і суддівської влади прелатів.
2. Проаналізувати організаційне оформлення середньовічного церковного судочинства, основні категорії службовців, категорії розглянутих справ, практику роботи і звітність.

Наукова новизна дослідження

Використання генетичного методологічного підходу дозволило проаналізувати організаційне оформлення середньовічного церковного судочинства, формування судової вертикалі влади в Церкві і засад зростання її повноважень. Наслідком застосування стала можливість вбачати в організації середньовічного церковного судочинства прототип для розвитку європейської світської системи правосуддя.

Виклад основного матеріалу

Після офіційного визнання імператорською владою Риму християнської церкви у IV столітті римські імператори визнали судову функцію єпископів законною і, принаймні в деяких випадках, вимагали виконання рішень єпископів світськими санкціями. До того ж єпископи відігравали певну, поки що досить погано визначену роль у підтриманні церковної дисципліни. Християн заохочували не виносити свої суперечки на розгляд світських судів. Єпископська юрисдикція над приватними суперечками за свідченнями джерел (переважно світських) залежала від згоди сторін, а деякі з наших джерел припускають, що єпископи

відігравали роль радше як посередники, примирники або арбітри (умиротворююча, посередницька функція), але не виключно як арбітри у таких спорах (суто суддівська функція) [2, с. 11–14].

Крах римської світської влади на Заході сприяв посиленню значення арбітражної функції єпископів у вирішенні суперечок. На час Каролінгських реформ існувало дві окремі, але пов'язані єпископські функції, які можна охарактеризувати як суддівські: по-перше, єпископи зберегли з римських часів функцію вирішення суперечок; по-друге, єпископи мали відповідати за дотримання церковної дисципліни у своїх діоцезах (ранні собори ностійно наголошували на обов'язку єпископів відвідувати свої єпархії). За Карла Великого єпископи стали великими світськими сеньйорами і долучилися до формування системи патримоніальної влади. Хоча певні типи справ (наприклад, шлюб) вважалися більш відповідними для компетенції церковної юрисдикції, різниця між світськими та церковними судовими справами була досить розмитою [3, с. 220–224; 6, с. 34].

Судові функції разом з єпископами виконували загальні і місцеві церковні ради – собори і синоди. Канони соборів пізньої античності та раннього середньовіччя свідчать про те, що на цих соборах розглядалися найрізноманітніші питання церковної дисципліни, але не завжди вдається довести, що вони були наслідком розгляду конкретних справ, а не абстрактними законодавчими нормами. Різниця між законодавством і судочинством є ознакою як римської, так і сучасної юридичної дійсності. Те, що з сучасної точки зору виглядає як соборне законодавство, у деяких випадках може виявитись узагальненням рішення, яке певний собор ухвалив у конкретній судовій справі. На думку дослідників, церковні синоди Каролінгського та Оттонівського періодів поступово розвинулися в організовані церковні суди – трибунали [1, с. 252–256]. Іншим джерелом організаційного оформлення церковного судочинства стали дії церковних ординаріїв: єпископи, користуючись делегованими імператором повноваженнями, самі почали делегувати (переделеговувати) судову владу членам своїх курій і місцевим

церковним службовцям. Архідиякони почали наймати чиновників для виконання суддівських функцій приблизно в той же час, що й єпископи. Ці службовці стали суддями архідияконських судів приблизно тоді ж, коли професійні правники почали використовуватись в якості суддів у єпископських судах.

Церковну юрисдикцію, особливо після певного занепаду єпископської влади, часто здійснювали миряни. Церковні реформатори XI століття прагнули відродити церковну юрисдикцію минулого, але різко відокремити її від світської. Було відновлено єпископські візитації; у багатьох областях єпископи відновили контроль над синодами. Також було чітко зазначено, що юрисдикція єпископа жодним чином не відноситься до світської юрисдикції. В Англії відокремлення церковної (єпископської) і світської юрисдикції відбулося за указом Вільгельма Завойовника [1, с. 254]. Розвиток романо-канонічної процедури в XII столітті надав можливість відновити і закріпити позиції церковної юрисдикції [7, с. 9–20]. У кожній єпископській курії завжди знаходилась певна кількість людей, які навчалися канонічному або цивільному праву, і, схоже, вони часто ставали суддями та дознавачами у справах, які розглядав єпископ. Спочатку в кожному випадку відбувалось окреме делегування суддівських повноважень від ординарія (єпископа) конкретному виконавцю; тобто кожна справа вимагала в певному сенсі створення нового суду. Втім у великій кількості випадків ці доручення були делегуванням не лише судової влади, а повної єпископської влади, перш за все на період відсутності єпископа в діоцезі чи архієпископа в провінції. Тобто мова може йти скоріше про генерального вікарія, ніж просто про суддю.

Перші професійні церковні суди («офіціаліте») відокремлені від митрополичого суду архієпископа, діоцезального суду єпископа та архідияконського суду архідиякона, які проводили регулярні засідання, з'явилися наприкінці XII та на початку XIII сторіччя. Перші збережені записи про регулярні засідання єпископського суду під проводом офіціалів і континентальній (у Франції

в діоцезі Манда) [1, с. 306] і в острівній (в Англії в діоцезі Кентербері) [1, с. 255, п. 28] Європі датуються 1270-ми роками. Протягом наступного століття офіціаліте були встановлені в багатьох, якщо не в більшості європейських діоцезів. Збереглася велика кількість реєстрів цих церковних судів, які дозволяють створити уявлення про їх організацію і практику роботи. Якщо в реєстрі зафіксовані лише кримінальні справи, це не обов'язково свідчить, що суд не розглядав цивільних справ, можливо, реєстр цивільних справ заповнювався окремо. Суддівські протоколи є найкращим доказом того, що суди насправді робили. Але існують і інші джерела з діяльності церковних судів – статутний матеріал, формуляри документів, стилі судів, процедурні посібники та посилення в інших типах документів [1, с. 256–257].

До 1270-х років знайдено лише судові справи або окремі документи з судових засідань певних офіціаліте і, звичайно, численні посилення на справи та офіціалів, які ними опікувались. Більшість дослідників впевнена, що безперервні серії суддівських записів існували принаймні з XIII століття. Наприклад, безперервні записи сесій у провінційному суді Кентербері збереглися з 1270-х років. Втім найдавніша судова книга в Англії датується початком XIV століття [1, с. 259]. На нашу думку, безперервні фіксація і збереження судових документів, а тим більше судових книг, починаються лише в кінці XIV або в XV столітті. Деякі судові книги складаються лише з вироків або лише з показань сторін та свідків; інші надають більше розмаїття протоколів романо-католицької судової процедури (включаючи позови, проміжні рішення, апеляції тощо); деякі суди вели різні типи «господарських» книг, у які заносили всі надходження та витрати офіціаліте починаючи від рахунків надходжень певного виду та судових штрафів (інколи з іменами оштрафованих або відлучених) до повних річних «фінансових» звітів (такі книги були особливо поширені на півночі Франції та в Нідерландах).

Французькі єпископи іноді поділяли свої діоцези на кілька офіціаліте, для Англії такий порядок є скоріше винятком. Судо-

ва та адміністративна юрисдикція повністю належала єпископу, офіціал був його альтер-его в судових справах, генеральний вікарій фактично був його альтер-его в адміністративних справах; за відсутності єпископа виникала проблема поділу повноважень між двома типами функцій. Компетенція англійських офіціалів зосереджувалась переважно на суто судових справах; найважливішою сферою діяльності французьких офіціалів був розгляд бенефіціальних справ [1, с. 315–316, 317, 330].

На вимогу канону 38 Четвертого Латеранського Собору «*Quoniam contra falsam*» всі судові акти мали бути зведені до письмової форми [9, с. 44], це означало, що кожен суд мав бути оснащений штатом клерків – нотаріїв. Функції церковних судів, організація канцелярського персоналу офіціаліте, нотаріальні традиції вирізнялися розмаїттям у різних регіонах середньовічної Європи. У південній Європі церковні суди призначали одного або більше місцевих нотаріїв, які мали виконувати функції нотаріусів для суду, зазвичай не полишаючи своїх професійних обов'язків. Нотаріальні реєстри, які вони вели під час судових засідань, часто зберігалися разом з іншими реєстрами їхньої нотаріальної діяльності, об'єднувалися з реєстрами їхніх попередників і передавалися їхнім наступникам. У північній Європі церковні суди зазвичай мали власні архіви, тобто судові реєстри зберігалися більш централізовано. На підставі цього деякі дослідники вважають, що судова бюрократія на півночі була більш розвиненою.

У багатьох офіціаліте Північної Франції канцелярський персонал поділявся на три частини: 1) «сигіліфер» (*sigillifer*) – носій печатки; 2) «реєстратор кримінальних справ» («*registrator*», «*audientarius*») суду; 3) «реєстратор цивільних справ» («*receptor actorum*»). Різні церковні суди в різних регіонах могли додатково наймати другорядних службовців для виконання забезпечувальних для роботи суду функцій [1, с. 263–265]. «Тіньовими» фігурами в документах середньовічних церковних судів були адвокати, – їхні аргументи виголошувалися в усній формі і зазвичай не записувалися [6, с. 32]. Адвокати часто мали університет-

ську підготовку з канонічного та цивільного права, освіта була належною передумовою допуску до практики. Принаймні в деяких випадках церковні судді зверталися до адвокатів суду за порадою перед винесенням вироків. На континенті юристів, які консультували суддю (офіціала), називали «асесорами» («*assessors*») [1, с. 265]. У якості клерків суду часто починали свою кар'єру проктори: вони не мали академічної освіти; навчалися на роботі; потім ставали нотаріями; після цього починали служити прокторами в окремих справах. Якщо адвокат міг претендувати на посаду офіціала чи генерального комісара, то найвищою посадою, на яку міг претендувати проктор, був реєстратор (головний писар) суду [1, с. 266].

Юрисдикція офіціаліте була територіальною [1, с. 267]. У спірних справах це залежало від приходу проживання відповідача. Архідияконія зазвичай була найнижчим рівнем церковної ієрархії, на якому відбувалися регулярні засідання суду. Апеляція на рішення архідияконського суду надходила до суду єпископа, на постанови останнього – до суду митрополита (архієпископа), а звідти до папи. Зусилля єпископату, підтримані папством, наприкінці XII і на початку XIII сторіччя обмежити судову компетенцію архідияконів відносно незначними виправними справами та виключити шлюбні справи з їх розгляду не мали великого успіху. У діоцезі Йорка архідиякони продовжували розглядати шлюбні справи навіть у XIV столітті, а можливо, й пізніше. Наприкінці XV століття архідиякон Парижа розглядав широкий спектр як цивільних, так і кримінальних справ, його юрисдикція помітно зменшилася лише в XVI столітті. У більшості місць, де діяв архідияконський суд, апеляція подавалася від архідияконського суду до суду єпископа (офіціала єпископа), але не у всіх місцях. У діоцезі Кентербері, наприклад, офіціал єпископа та архідиякон поділили кримінальну юрисдикцію за географічним принципом, і апеляція з обох судів подавалася безпосередньо до митрополичого суду. Поза ординарною юрисдикцією залишилися справи звільнених спеціальними папськими грамотами («диспенсами») – насамперед йдеться про чернечі будинки, капіту-

ли соборів і колегіальні церкви. Ординарії (єпископи) відстоювали свої (у тому числі й судові) повноваження, виступаючи проти поширення системи папських звільнень від загального права. Існувала ще одна можливість розгляду справ у першій інстанції поза встановленим ієрархічним порядком розгляду судових справ церковними трибуналами. Папа, як універсальний ординарій, мав право заслуховувати будь-яку справу в будь-який час.

Висновки

Таким чином, на підставі зазначеного вище можна зробити наступні висновки:

1. Ординарна церковна юрисдикція від часів пізньої Античності зазнала суттєвих змін насамперед завдяки розвитку канонічного права і розробці романо-канонічної процедури.

2. Професіоналізація церковного судочинства призвела до появи протягом Середньовіччя чіткої кількарівневої судової системи Церкви: офіціаліте були встановлені в переважній більшості європейських діоцезів.

3. Реєстри церковних судів дозволили охарактеризувати їх організацію і практику роботи, окреслити категорії розглянутих справ, витрати і надходження, у тому числі від судових штрафів, категорії службовців тощо.

4. Ординарна церковна юрисдикція мала територіальну компетенцію і в багатьох випадках була більш привабливою як для позивачів, так і для відповідачів порівняно зі світською завдяки чіткій професіональній організації та процедурним новаціям.

Література

1. *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law* / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.

2. Мацелюх І. А. Особливості функціонування інституту церковного покарання в Римській імперії (I–IV ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 5. С. 11–14.

3. Мацелюх І. А. Характерні риси злочинів проти сім'ї та моралі в Римо-Візан-

тійській правовій традиції. *Юридичний вісник: науково-практичний журнал*. 2017. № 2. С. 220–224.

4. Санжаров В. А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. № 93. С. 37–43. DOI <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i93.3312>.

5. Мацелик М. О., Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 49–52. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/9>.

6. Шевченко А. Є. Англійський середньовічний церковний суд: низова місцева ланка церковного судочинства. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2024. Вип. 2 (15). С. 29–37. DOI [https://doi.org/10.33244/2617-4154.2\(15\).2024.29-37](https://doi.org/10.33244/2617-4154.2(15).2024.29-37).

7. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20. DOI [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.9-20](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.9-20).

8. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 51–55. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/9>.

9. Санжаров В.А., Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 42–46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/8>.

Savchenko

ORDINARY CHURCH JURISDICTION IN WESTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES

This article examines the patterns and peculiarities of the development of church justice in Western Europe in the Middle Ages. It was found that the judicial function of the bishops of the Christian Church was officially recognized

by the imperial power of Rome in the fourth century, and the collapse of the Roman system of secular power in the West contributed to the strengthening of the importance of the arbitration function of bishops in resolving court disputes. It found that while certain types of cases (such as marriage) were considered more appropriate for ecclesiastical jurisdiction, the distinction between secular and ecclesiastical court cases was rather blurred. It is noted that the development of the Roman-canonical procedure in the 12th century provided an opportunity to restore and consolidate the positions of church jurisdiction. The course and consequences of the process of gradual professionalization of the church judiciary are analyzed. It is emphasized that the first professional church courts («officialite») separated from the hierarchical judicial structure of the Church (the archdeacon's court – the bishop's court – the archbishop's court – the papal court), which held regular meetings, appeared at the end of the 12th and the beginning of the 13th century. It is noted that during the Middle Ages church tribunals were established in almost all Western European dioceses. Registers of ecclesiastical courts allow us to get an idea of their organization and work practice, but require further detailed study. It was concluded that, firstly, the ordinary church jurisdiction from the time of Late Antiquity underwent significant changes primarily due to the development of canon law and the development of the Roman-canonical procedure; secondly, the professionalization of the church judiciary led to the emergence during the Middle Ages of a clear multi-level judicial system of the Church: officialites were established in the vast majority of European dioceses; thirdly, the registers of church courts made it possible to characterize their organization and work practice, to outline the categories of considered cases, expenses and income, including from court fines, categories of employees, etc.; fourthly, the ordinary ecclesiastical jurisdiction had a territorial competence and in many cases was more attractive compared to the secular one.

Keywords: Canon Law, Justice of Church, Ecclesiastical Courts, Officialite, Officialis, Middle Ages.